

TESSEDIK SÁMUEL KÖRNYEZETSZEMLÉLETE

RÓZSA SÁNDOR

*Eszterházy Károly Katolikus Egyetem**Történelemtudományi Intézet*

Tessedik Sámuel a Magyar Királyság 18–19. századi történetének egyik igencsak kiemelkedő alakja, aki elméleti nézeteivel, valamint széles körű gyakorlati tevékenységével egyaránt érintette a késő rendi időszak szociális-társadalmi kérdéseit, a közgazdaságtant, a pedagógiát, az oktatásügyet, továbbá a kibontakozóban lévő agrártudományokat is. Aligha csoda tehát, hogy személyére több tudományterület kapcsán is az egyik korai magyarországi képviselőként szokás hivatkozni. Annak ellenére, hogy pályáját és igen terjedelmes irodalmi munkásságát többen is elemezték már, akadnak még olyan aspektusok, amelyek kevésbé kimerítettek, ilyen például nézeteinek környezettörténeti értékelése. Jelen tanulmány célja Tessedik Sámuel környezetszemléletének feltérképezésére saját irodalmi munkásságára támaszkodva.

A célkitűzés környezettörténeti jelentősége

A környezettörténet mint viszonylag fiatal tudományterület elsősorban azt igyekszik feltárni, hogyan hatottak a környezeti feltételek az emberi közösségek fejlődésére, valamint milyen módon formálta a tájakat az ember saját szükségletei kielégítésének céljából.¹ Művelői paradigmának tekintik, hogy a két rendszer között (táj és társadalom) kölcsönhatások, nem pedig egyoldalú ráhatások figyelhetők meg, mint ahogyan azt a földrajzi deterministák vagy nihilisták értelmezték. Hughes szerint a környezettörténetnek három kutatási dimenziója van: (1) a környezeti faktor hatása az emberiség története, (2) az ember által okozott változások, valamint azok visszahatása a társadalomra, (3) a környezettel kapcsolatos gondolkodás.²

Jelen tanulmány a harmadik dimenzióhoz sorolható. A Kárpát-medence területéhez kapcsolódó környezettörténeti kutatások kedvelt témája a vízgazdálkodás története, ami elsősorban az Alföld speciális hidrológiai helyzetére vezethető vissza. Az egykor közel 2 millió hektárnyi ártér felszámolása egy európai viszonylatban is igen jelentős

¹ Az egyik igen egzakt definíciót lásd: R. VÁRKONYI Ágnes/KÓSA László: A legfiatalabb tudomány. In: *Európa híres kertje*. (Szerk.): R. VÁRKONYI Ágnes/KÓSA László/VÁRKONYI Gábor. Budapest 1993, 7.

² J. Donald HUGHES: *What is environmental history? Second edition*. Cambridge: Polity 2006, 4–8.

tájátalakítási munkát volt,³ amely alapjaiban megváltoztatta az érintett területek természeti képét, valamint a mezőgazdasági termelés feltételrendszerét, s az ökológiai visszacsatolások mellett közlekedés- és településföldrajzi, demográfiai, közgazdasági, sőt politikai vonatkokkal is bírt. Mindez magyarázza a téma prioritását.

A folyószabályozások kritikai értékelése vízépítés-technikai szempontból egyidős a munkálatok megindulásával, ám a 20. század közepétől a történeti távlat, illetve a hosszú távú hatások vizsgálatának lehetősége már mélyrehatóbb kritikákat eredményezett. A 20. század pusztán vízügytörténeti szemléletű kutatásai általában még nem vonták kétségbe a tájátalakítás szükségességét, s az okozott hidrológiai problémákat a modern vízügy által kezelhetőnek vélték.⁴ Az ezredfordulóhoz közeledve azonban az Alföldön olyan környezeti kihívások jelentkeztek (aszályhajlam növekedése, talajvízszint csökkenése, belvíz és extrém árvizek stb.), amelyek alapvetően vonták kétségbe a „verítékes honfoglalás” során, több mint egy évszázad alatt, igen nagy költséggel kialakított vízgazdálkodási rendszert.⁵ Mindez ahhoz vezetett, hogy a folyószabályozások történeti kutatói elkezdtek szkeptícizmussal fordulni az addig főleg pozitívan értékelt eseményekhez s egyre inkább odafigyelni azokra a kortárs hangokra vagy történeti epizódokra, melyek elleneztek vagy lassították a tájátalakítást. Ennek a szemléletnek az egyik fő zászlóvivője Andrásfalvy Bertalan lett, aki az ártéri gazdálkodás elméletét megalkotva a folyószabályozások körüli legnagyobb toposzokat kérdőjelezte meg. A Duna menti Sárköz tradicionális paraszti gazdálkodását vizsgálva bebizonyította, hogy az árterek valójában aligha voltak hasznosítatlan területek, s a folyó menti közösségek a szabályozások előtt is fontos szereplői voltak a mezőgazdasági kereskedelemnek, ily módon megkérdőjelezte tehát, hogy a területek kiszáritása erős fejlődési kényszerből adódott volna. További fontos észrevétele, hogy az első folyószabályozások a Sárközben jellemzően nem alsó kezdeményezésűek voltak, hanem felülről érkező nyomás miatt lettek végrehajtvá.⁶ Az ártéri gazdálkodás elmélete, noha egyes körökben igencsak népszerűvé vált, számos kritizálóra is talált, többek között Deák András és Szilágyi Miklós személyében. Az egyébként igen szerteágazó vita részletes bemutatására azonban itt nincs lehetőség.⁷

³ KÁROLYI Zsigmond: *A Tisza szabályozása*. Budapest 1971 (Vízügyi Történeti Füzetek 3), 19.

⁴ Lásd például: KÁROLYI Zoltán/KÁROLYI Zsigmond/VÁZSONYI Ádám: *A magyar vízszabályozás története*. Budapest 1973, 377–378.

⁵ Lásd például: ANDRÁSFALVY Bertalan: Bevezetés – A gazdálkodás következtében végbement földfelszínváltozások vizsgálata a Kárpát-medencében. In: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. (Szerk.): ANDRÁSFALVY Bertalan/VARGYAS Gábor. Budapest: L'Harmattan 2009, 9–20.

⁶ ANDRÁSFALVY Bertalan: *A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt*. Budapest 1973 (Vízügyi Történeti Füzetek 6), 19–60.

⁷ A vita részleteit lásd: RÓZSA Sándor: *Kényszer vagy lehetőség? A nagykovács települések ártéri gazdálkodása a 18. századi újratelepüléstől az átfogó folyószabályozások megindulásáig*. Budapest 2025 (Magyar Történelmi Emlékek Értekezések), 11–18.

A folyószabályozások értékelésével kapcsolatban az egyik fontos kérdés, hogy az egyes szereplők (a gazdálkodók, a földbirtokosok, a mérnökök, a helyi közigazgatás, az állam stb.) hogyan viszonyultak a tájhoz, illetve milyen szinten tartották fontosnak annak átalakítását. A hidrológiai rendszerbe történő beavatkozás olyan széles hatásmechanizmussal bír, amely miatt esetenként az is elképzelhető, hogy a kezdeti célok és a ténylegesen bekövetkezett átalakulás nem voltak összhangban. Erre kiváló példát szolgáltat Széchenyi és Vásárhelyi, akik közül előbbi például az öntözés szükségességére, utóbbi pedig az árvízszintek várható növekedésére hívta fel a figyelmet, két olyan szempontra, melyet a folyószabályozás 19. századi megvalósítása során nem kellő mértékben vettek figyelembe, s ezen hiba orvoslása a későbbi vízgazdálkodás terhe lett.⁸ Hibás lehet tehát az az értékelés, amely a jelenben tapasztalható problémákat a lassan két évszázada tartó markáns alföldi tájformálás elkezdőire vagy csupán egyetlen időszakának szereplőire vezeti vissza. Ehelyett egy sokkal érdekesebb környezettörténeti kérdés, hogy amennyiben elvált egymástól az elképzelés és a megvalósítás, az mikor, milyen módon és milyen okokból következett be. Ennek megválaszolásához azonban fontos a vízrendezések kezdeti résztvevőire, illetve korzakokra jellemző környezetszemléleti és tájgazdálkodási elvek feltérképezése, amely azonban nem jelent egyszerű kutatási irányt.

Az állam és a helyi közigazgatás szintjének vízgazdálkodási elvei viszonylag jól kirajzolódnak a vízügyi szabályozásból, érdekes kérdés persze, hogy a felső irányítási igény mennyire tudott realizálódni helyi szinten, a kevésbé etatista időkben. Szinte nyilvánvalónak tűnik, hogy a 18-19. század fordulóján, illetve azt megelőzően a paraszti közösségek jóval nagyobb tájhasználati önrendelkezéssel bírtak, mint a későbbi polgári időkben. Mindez nem csupán az állam- és a vízügyi igazgatás fejlődésével hozható összefüggésbe, hanem a gazdálkodási rendszer átalakulásával is, gondoljunk például a földesurak majorsági gazdálkodásának fokozódására még a feudális idők agrárkonjunktúráinak idején, amely a jobbágyok gazdálkodásának korlátozását eredményezhette. Egyes időkben és helyeken tehát előfordulhatott a felsőbb (állami) vízgazdálkodási szemlélet és a helyi vízrendezések közötti ellentmondás. Az ugyancsak felső hatásként értelmezhető mérnöki szemlélet szintén viszonylag jól rekonstruálható a hivatali működéshez kötődő dokumentumokból (helyszíni jelentések, utasítások, ülések jegyzőkönyvei, egyéb levelezések stb.). Problémát jelent azonban a közvetlen gazdálkodói (birtokosok) szint. Esetükben leginkább csak a ténylegesen megvalósuló tájhasználatból tudunk visszakövetkeztetni a tájszemléletre, továbbá a felsőbb szintekkel való dokumentált konfliktusok (hatósági levelezések, peres ügyek stb.) adnak lehetőséget erre. Egy speciális csoportot képeznek azok a személyek, akik ugyan nem voltak szoros értelemben véve szereplői a vízrendezéseknek, azonban jelentősebb irodalmi munkásságot fejtettek ki (pl.: mezőgazdasági szakírók), esetükben közvetlenül

⁸Uo., 17.

górcső alá vehető a táj- és vízgazdálkodási szemlélet, ráadásul feltételezhető, hogy bizonyos mértékben képesek voltak hatást gyakorolni a folyószabályozások szereplőire.

Tessedik Sámuel kiválasztását egy ilyenfajta vizsgálatához több tényező is indokolta. Egyrészt egy több mint 289 tételből álló bibliográfiát hagyott hátra, amely könnyen hozzáférhető, s amelynek egy jelentős része ráadásul már nem csupán az eredeti német nyelven, hanem magyar fordításban is elérhető.⁹ A korszak egyik polihisztoraként, aki széles műveltséggel rendelkezett, egyaránt foglalkozott a helyi paraszti társadalom, a mezőgazdaság, a gyermeknevelés stb. kérdéseivel, ráadásul nagy hangsúlyt fektetett a mezőgazdasági gyakorlati szakképzés megindítására, tehát arra törekedett, hogy gazdálkodási szemléletét s ehhez kapcsolódóan tájhasználati nézeteit minél szélesebb körben terjessze. Ahogyan alább pályájának rövid vázlatában látni fogjuk, igen széles kapcsolatrendszerrel is bírt, ami fontos lehetett hatásának szempontjából.

Tessedik Sámuel pályájának rövid vázlata

Terjedelmi okokból itt most nincs lehetőség életrajzának részletes bemutatására, csupán azokra az eseményekre szeretnék kitérni, melyek szemlélete formálódásának szempontjából kifejezetten relevánsak. Főszereplőnk 1742-ben született a Pest vármegyei Albertiben, ahol édesapja, id. Tessedik Sámuel a szlovák telepesek evangélikus lelkésze volt. Édesapját 1744-ben Békéscsabára hívták lelkészi állásba, azonban nem sokkal később, 1749-ben elhunyt. Édesanyja, Lang Erzsébet ekkor rokoni kapcsolatát kihasználva Pozsonyba költözött gyermekével, ahol Tessedik később középfokú tanulmányait is végezte. Visszaemlékezései alapján itt jelentősen hatott rá az evangélikus racionalizmus és puritanizmus.¹⁰ 1763-ban elhagyta Pozsonyt, és beiratkozott a Debreceni Református Kollégiumba. Mivel édesanyja Pozsonyban maradt, két alkalommal gyalogszerrel tette meg a Debrecenről Pozsonyig tartó utat meglátogatására, elsősorban felvidéki települések érintésével (Tokaj, Kassa, Eperjes, Késmárk, Beszterce stb.).¹¹ 1763-ban kétévi tanulmányútra indult Erlangenbe, ahonnan meglátogatta a jénai, lipcsei és hallei egyetemeket is. Hosszas utazásai során általában gyalogszerrel közlekedett, így bőven volt lehetősége a tapasztalatgyűjtésre.¹²

⁹ A bibliográfiát lásd: *A reformer Tessedik. Tessedik Sámuel összegyűjtött írásai.* (Szerk.): BÁLINT Péter/ BÁLINTNÉ DÁRDAI Ida/SZILVÁSI Orsolya/TIMÁRNÉ HUNYA Tünde. Szarvas: Tessedik Sámuel Főiskola 2002, 381–406.

¹⁰ Életrajzával kapcsolatban kiemelkedő forrás saját önéletírása. Lásd.: TESSEDIK Sámuel: Önéletírás. In: Bálint/Bálintné Dárdai/Szilvási/Timárné Hunya, 9–70.

¹¹ CSOMÁNÉ FORGÁCS Emma: Tessedik Sámuel kora és tevékenysége. In: *Iskolakultúra: Pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata.* 11/3 (2001), 84–85.

¹² WELLMANN Imre: *Tessedik Sámuel.* Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó 1954, 12.

Tessedik fiatalkori életrajzából kiderül, hogy családi hagyományai alapvetően a polgári életformához kötöttek, különösebb földműveléshez kötődő paraszti gyökerek nélkül, gazdálkodási tapasztalatai elsősorban utazásaiból, a szarvasi földeken folytatott kísérletekből, valamint olvasmányaiból adódtak. További fontos észrevétel, hogy a felvidéki eredetű család nem rendelkezett generációs alföldi környezeti ismeretekkel. A környezetszemlélet szempontjából fontos azonban az is, hogy tanulmányai és hozzájuk kapcsolódó útjai széles területet fednek le, az intenzívebb környezethasználattal rendelkező nyugati területektől kezdve a más tájhasználati karakterű Debrecenig, valamint az egészen más képet festő németországi tájakig.

A tanulmányai befejezése után Tessedik Sámuel először a Nógrád vármegyei Surányban vállalt udvari lelkészi állást, Sráter György birtokain, 1767-ben azonban elfogadta a lelkészi meghívást Szarvasra, ahol egészen 1820-ban bekövetkezett haláláig teljesített szolgálatot. Innentől kezdve csökkent térbeli mobilitása, ezt azonban ellensúlyozza igen kiterjedt személyi kapcsolathálózata. Ezt jól demonstrálja, hogy még az orosz Andrej Afanszjevics Szamborszkij cári tanácsossal is kapcsolatban állt 1800 és 1804 között.¹³ Noha Tessedik hivatali pályája ettől kezdve nem mutat túl Békés vármegye határain, Szarvas életének szervezésében nagy aktivitást mutatott. Nem sokkal a lelkészi tisztség betöltése után megbízták a Békés vármegyei evangélikus iskolák felügyeletével is, amely ekkor 14 oktatási intézményt foglalt magába.¹⁴

Tessedik igencsak fontosnak tartotta az iskolai nevelés korszerűsítését, mivel az ország elmaradottságát – amelynek felismeréséhez elsősorban nyugaton szerzett tapasztalatai vezettek – alapvetően a tudás hiányára vezette vissza. 1780-ban az evangélikus egyházközösségre támaszkodva gazdasági tanintézetet hozott létre, amely a hagyományos elemi iskolai tanulmányokat (írás, olvasás, számtan stb.) egészítette ki a gazdálkodáshoz szükséges gyakorlati ismeretekkel. Az iskola tanulóinak többsége paraszti családból származott.¹⁵ Az egyházközösségi bevételekkel való ügyes gazdálkodásnak köszönhetően 1791-re sikerült egy emeletes iskolaépületet is felépíteni.¹⁶ Tessedik alapvetően szimpatizált Mária Terézia és II. József reformpolitikájával, a tanintézet tanterve illeszkedett az 1777-es Ratio Educationis alapelveihez, s az újítások bevezetése előtt azokat egyeztetette a helytartótanács oktatási bizottságával is.¹⁷ A törekvések alapvetően támogatásra találtak a földesúr, Harruckern báró részéről is, ezt mutatja, hogy hatholdnyi szikes földet biztosított az iskola gyakorlókertje számára, amelyet később 39 holdra növeltek.¹⁸

¹³ V. MOLNÁR László: *Éleltutak találkozása*. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet 2004, 69–83.

¹⁴ Csománé, 85.

¹⁵ Wellmann, 94–99.

¹⁶ PENYIGEY Dénes: *Tessedik Sámuel*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1980 (Agrártörténeti tanulmányok 9), 92.

¹⁷ Tessedik (2001, *Önéletírás*), 19.

¹⁸ Penyigey, 95.

A különlegességnek számító tanintézet, illetve Tessedik publicisztikai működése hamarosan országos hírnevet szerzett számára. 1787 szeptember 2-án Szarvason megkapta II. József kitüntetését, amely egy, a vasárnapi istentiszteleten szlovák és német nyelven felolvasott méltatásból, valamint egy aranyéremből állt.¹⁹ Később II. Lipót és I. Ferenc is elismerte munkásságát. Az ismertségét tovább bizonyítja, hogy az 1790-es években a keszthelyi Georgikon létrehozásakor Festetics György többször is kikérte Tessedik véleményét, s ugyanígy tett a Martonvásáron iskolát alakító Brunszvik család is.²⁰ Hírneve ellenére a szarvasi iskola 1795-ben anyagi okokból bezárt, amit Tessedik helyi intrikáknak tulajdonított. Jelen tanulmánynak nem célkitűzése a főszereplő életrajzában teljes körű feltárása, azonban megemlítendő, hogy ezt a konfliktust az eddigi történeti szakirodalom alapján nehéz értékelni, mivel azok többsége szinte kizárólag Tessedik saját munkáira épít, tehát csak az egyik fél álláspontja látható.

1799-ben az intézet külső támogatással nyithatta meg újra kapuit, azonban megváltozott célokkal és finanszírozási keretben. Az átalakított iskolába a helytartótanács nyomására a törvényhatóságok íratlak be sokszor felnőtt korú nemesi származású tanulókat, azzal a céllal, hogy hivatali pályájuk betöltéséhez szerezzenek gazdasági ismereteket. Mindez megoldotta ugyan az anyagi gondokat, azonban némileg ellenkezett az eredeti iskolaszervezési célokkal és pedagógiai elképzelésekkel.²¹ Tessediket ezt követően is érték elismerések. 1798-ban a Jénai Mineralógiai Társulat adott ki diplomát számára, 1805-ben pedig I. Ferenc őt és feleségét is nemesi rangra emelte. Mindezek ellenére a szarvasi gazdasági iskola 1806-ban végleg bezárt. A lelkész ezt követően az egyházközösség életére koncentrált, mintagazdaságot tartott fenn például az egyház földjein, és élénkítette a szegénygondozást. 1817-ben Festetics György felkérte a Georgikon igazgatói posztjára, Tessedik azonban nem kívánta otthagyni felvirágoztatott egyházközösségét, így csak tanácsokkal segítette az iskola munkáját választott ülnöki minőségben.²²

Szarvas környezeti képe a 18. században

Tessedik Sámuel nézeteinek vizsgálatakor alapvető kérdés, hogyan is nézett ki fő működési területének, Szarvas településnek a környezeti képe a 18. század második felében, vagyis milyen környezeti tapasztalatok gyakorolhattak leginkább hatást környezet-szemléletére és az agrotechnikai nézeteire. Szarvas település a Hármaskörös bal partján fekszik, a vízrendezéseket megelőzően a területet erősen érintették az Erdélyből

¹⁹ Tessedik (2001, Önéletírás), 20–21.

²⁰ Csománé, 86.

²¹ Penyigey, 119–129.

²² Tessedik (2001, Önéletírás), 42–47.

érkező, a folyón a Tisza irányába igyekvő áradások. A Hármas-Körös igen tekintélyes vízgyűjtő területtel rendelkezik, s mire a folyó Szarvas mellett elhalad, már négy jelentősebb vízfolyás vizét is magába fogadja. A Fehér-Körös az Erdélyi-középhegység déli vizeit szállítja a területre Körösbánya felől, majd Gyula alatt felveszi a Fekete-Körös vizeit, s a két folyó Kettős-Körös-ként folytatja útját. A Gyulánál kezdődő Kettős-Körös mindössze harminc kilométerrel arrébb, Körösladány térségében egyesül az Erdélyi-középhegység északi-északkeleti vizeit szállító Sebes-Körössel, s Hármas-Körös-ként haladnak tovább körülbelül 90 kilométert, mígnem Szelevény alatt a folyó a Tiszába torkollik. A Hármas-Körös Mezőtúr térségében felveszi azonban a Berettyót is, északkeleti irányból. A Berettyó nem csupán az Erdélyi-középhegység északi oldalának vizeit szállítja, hanem a Tiszaháton lehulló csapadék jelentős részét is, sőt a Tiszadobnál található Hortobágy-foknak, valamint az Abádszalók mellett található Mirhó-foknak köszönhetően a Tisza felső szakaszainak többletvizeit is. A Berettyó tehát a Hortobágy folyóval együtt a Hortobágy és Nagy-Sárrét déli irányú levezetőcsatornáját jelentette. Vízhozama addig volt kiemelkedő, amíg a Mirhó-fokot (1786) és a Hortobágy-fokot (1846) el nem zárták, kizárva a területről a Felső-Tiszából származó vizet. Összességében tehát, a Szarvas mellett elhaladó Hármas-Körös a folyószabályozásokat megelőzően jelentős mennyiségű vizet szállított.

A Körösök egyik fontos sajátossága volt, hogy az Erdélyi-középhegységből leérve a sík alföldi területen erős meanderezésbe kezdtek. A Hármas-Körös Körösladány és Szelevény közötti szakaszán száznál is több folyókanyarulat volt megfigyelhető, ami jelentősen lassította az árhullámok levonulását. Ennek ellenére Szarvas környéke nem tartozott a szó szoros értelmében „mocsaras” területek közé – úgy például, mint a Berettyó melletti Kis- és Nagy-Sárrét –, mivel a Hármas-Körös mellett kiterjedt, relatíve nagy magasságú hordalékhátak alakultak ki.²³ Szarvas környékén az állandóan vagy az év nagy részében vizes területek az első katonai felmérés alapján a Körös folyó menti sávra, leginkább a kanyarulatok által közrefogott területekre korlátozódtak. Emellett a lefűződött folyómedrek, egykori holtágak jelentettek még vizes területeket. Szarvas határának délnyugati szegletében léptek ki továbbá a Körösből azok a vizek, melyek az ún. Veker-eret táplálták, s Szentés környékén jelentősebb vizes részeket alakítottak ki.

Tessedik viszonyulása az alföldi tájhoz, a természeti erőforrásokhoz

Fontos leszögeznünk, hogy Tessedik Sámuelnek konkrét írása nem jelent sem az Alföld természeti adottságaihoz, sem pedig a vízgazdálkodáshoz kapcsolódóan, nézeti sporadikusan jelennek meg egyes műveiben. Írásai a paraszti gazdálkodás szinte minden területével foglalkoznak, a legaprólékosabb gyakorlati kérdéseikig, érintve

²³ Károlyi/Károlyi/Vázsonyi, 344.

az állattenyésztést, a szántóföldi növénytermesztést, a gyümölcsstermesztést vagy akár az erdőgazdálkodást. Különös figyelmet fordított a rétgazdálkodásra, az istállózó állattartásra, a gyümölcsnemesítésre, valamint a szikes földek kezelésére. Érdekes módon a vízjárta területek, illetve az árvizek kérdését nem vette annyira górcső alá, mint a szikes földeket és az aszályt. Mindezt pedig akár az is indokolhatta volna, hogy egyik fiúgyermeké, ifj. Tessedik Sámuel (1777–1821) mérnöki végzettséget szerzett, s Vay Miklós királyi biztos mellett működve részt vett a Körösök vízrendezési munkálataiban is.²⁴

Tessedik az Alföld s ezen belül a Tiszavidék természeti adottságait kifejezetten jónak találta.²⁵ Ez a tájpotenciál azonban szerinte kellően nem volt kiaknázva, melynek elsődleges oka a terület alulnépesedettsége volt. A helységek száma megnőtt ugyan a 18. század folyamán, de ahogy ő fogalmaz: „ezek nem nyomják egymást”.²⁶ Ennek ellenére Szarvasról többször is történt kirajzás a 18. században: 1754-ben 800 ember indult el Szabolcs vármegyébe, a Károlyiak birtokaira, valamint később az Arad vármegyei Apatelekre is.²⁷ Az alacsony népsűrűség melletti kirajzásra Tessedik nem próbált meg különösebb magyarázatot adni, feltehető azonban, hogy az ilyen egyébként jellemző alföldi népmozgások háttérben – ilyen például a nagykunsiak 1786-os bácskai kitelepülése is – elsősorban a földesúri terhek, illetve az új helyen nyújtott kedvezmények állhattak.²⁸ Amint az már említésre került, Tessedik viszonylag jó viszonyt ápolt a Harruckernekkel, Szarvas földesuraival, s annak ellenére, hogy a jobbágyság életkörülményeinek javítását fontosnak tartotta, a jobbágy-földesúr viszonyt közvetlenül nem kritizálta, legfeljebb azt jegyezte meg, hogy egyes törekvések – mint például egy sörfőzde alapítása Szarvason – a földesúr tiltása miatt hiúsultak meg.²⁹ Alapvetően problémásnak tartotta az Alföld nagyhatárú településeit, mivel ez a településhálózati rendszer gátolta a településmagtól távol eső puszták intenzív kihasználását. Több munkájában is felhívta a figyelmet arra, hogy a probléma megoldására kialakuló tanyásodás társadalmilag káros, hiszen a laza közösségi kontroll alá eső szállások melegágyai a különböző devianciáknak, és különösen károsak a fiatalokra nézve.³⁰

Tessedik vízkezelési nézeteire igen nagy hatást gyakoroltak a német területeken tett megfigyelései, elsősorban az intenzív vízgazdálkodással kapcsolatban. Láttá például a Berlin környékén kialakított kanálisokat, a rendezett Pregel folyót, valamint

²⁴ Penyigey, 192.

²⁵ TESSEDIK Sámuel: A helység s az iskola szabályozása. In: Bálint/Bálintné Dárdai/Szilvási/Timárné Hunya, 205., TESSEDIK Sámuel: A parasztember Magyarországon micsoda és mi lehetne, egy jó rendbe szedett falunak rajzolatával egyetemben. In: Bálint/Bálintné Dárdai/Szilvási/Timárné Hunya, 84–85.

²⁶ Tessedik (2001, A parasztember Magyarországon), 111., Tessedik (2001, Önéletírás), 16.

²⁷ TESSEDIK Sámuel: Szarvasi nevezetességek. In: Bálint/Bálintné Dárdai/Szilvási/Timárné Hunya, 174., 176.

²⁸ Rózsa, 31.

²⁹ Tessedik (2001, Szarvasi nevezetességek), 194.

³⁰ TESSEDIK Sámuel: Előterjesztés. 1792 május hó tizedikén. In: Bálint/Bálintné Dárdai/Szilvási/Timárné Hunya, 208.

a Jéna környéki vízrendezéseket.³¹ Az Alföldön kívánatos vízrendezést azonban nem elsősorban a mezőgazdaság területi expanziója, hanem inkább a vízenergia nagyobb mértékű kihasználása és a közlekedés fejlesztése érdekében tartotta fontosnak. Írásaiban többször visszatérő elem a vízimalmok népszerűsítése, melyek az állatállományra oly káros szárazmalmok alternatívái lehettek, ráadásul nem csupán gabonaőrésre, de fafeldolgozásra is hasznosíthatóak voltak.³² Itt érdemes megemlítenem, hogy a vízimalmok mint tradicionális vízhasznosítási formák épp a 18. század végén kezdtek el intenzíven konfrontálódni a vízrendezésekkel, hiszen gátolták a hajózást, valamint a hozzájuk kapcsolódó duzzasztógátak gyakran okoztak elmocsarasodást is. Tessedik művei alapján az a benyomásunk alakulhat ki, hogy a vízépítés technikai kontextusai aligha álltak egyébként széles érdeklődési körének központi zónájában. A vízi közlekedést a legkedvezőbb szállítási formának tartotta. Nagy eredményként könyvelte el például, hogy a szarvasi evangélikus templom és gazdasági iskola építéséhez olcsón tudott fát szerezni az egyébként fában szegény területen, mivel azt a Tiszán Csongrádig, majd a Körösön Szarvasig vízen sikerült szállítani.³³ 1804-ben szintén sikerként jegyezte le az első gabonaszállító dereglye megindulását Szarvasról nyugat felé a Körös folyón.³⁴ A kelet–nyugat irányú kereskedelem megindulása érdekében támogatója volt a Szolnok–Pest és a Szeged–Pest hajózó csatornák megépítésének is.³⁵

Tessedik ártéri környezethez való viszonya meglehetősen összetett. A természetes laposokat és mocsarakat alapvetően nem tartotta hasznosnak, ez alapján helyezhető leginkább szembe az ártéri gazdálkodással, hiszen az elmélet hívei – mint például Andrásfalvy Bertalan és Bellon Tibor – épp a természetes vizes rétek magas biomaszahozamára alapozott legeltető állattenyésztést tekintették az egyik legnagyobb gazdasági előnynek. Tessedik nem csupán a természetes gyepeket, de általában véve a legeltető állattartást sem tartotta előnyösnek. Szerinte az állatok legeltetése során egyrészt túlságosan nagy a taposási veszteség, másrészt az állatok szelektív fűfogyasztása az egyes fajták számára előnytelen füvek elszaporodásához vezet.³⁶ További problémát jelenthet a vizes legelőkön, hogy a pangó vizek nem alkalmasak az állatok itatására, holott ezek használata általános gyakorlat a pásztoroknál.³⁷ A gulyák legeltetése kedvez továbbá különböző állatbetegségek terjedésének is.³⁸ Noha az ártéri legelők hagyományos paraszti

³¹ Tessedik (2001, *Önéletírás*), 16.

³² TESSEDIK Sámuel: A helység s az iskola szabályozása. In: Bálint/Bálintné Dárdai/Szilvási/Timárné Hunya, 240., 249., Tessedik (2001, *A parasztember Magyarországon*), 92., 152., Tessedik (2001, *Szarvasi nevezetességek*), 170.

³³ Tessedik (2001, *Önéletírás*), 29.

³⁴ Tessedik (2001, *Szarvasi nevezetességek*), 205.

³⁵ Tessedik (2001, *Önéletírás*), 16., Tessedik (2001, *Szarvasi nevezetességek*), 205.

³⁶ Tessedik (2001, *A parasztember Magyarországon*), 93–94., Tessedik (2001, *Szarvasi nevezetességek*), 208.

³⁷ Tessedik (2001, *A parasztember Magyarországon*), 96.

³⁸ Tessedik (2001, *Szarvasi nevezetességek*), 187.

hasznosítását tehát nem tartotta előnyösnek, a mélyen fekvő laposokat mégis értékes területnek vélte, melyek az árvizek közvetlen kizárását és esetleg mesterséges gyepesítést követően a legértékesebb területekké léphetnek elő, melyek aszályos időszakban is megőrzik termőképességüket.³⁹ Nem tartotta azonban a vízrendezés elégséges elemének az árvizek gátakkal való kizárását az egyes területekről, hanem az öntözést is preferálta, csatornák kialakításával és csigás rendszerű öntözőművek építésével.⁴⁰ A víz jelenlétének szükségességét a tájban többször is hangsúlyozta, s az aszályokat gyakoribb problémaként jellemezte, mint az árvizeket.⁴¹ Leszögezi azt is, hogy a településeknek lehetőleg vízközelben kell létrejönniük.⁴² Műveiben azért megjelenik az árvízi probléma is, amely Szarvas határának kb. 1/3-ad részét érintette valamilyen formában. A 18. század végén tapasztalható árvizeket a korábbiaknál nagyobbak tekintette, amit a Körös medrének feltöltődésére vezetett vissza.⁴³ Megoldásként a folyó kanyarulatainak átvágását, helyenként új meder ásását javasolta.⁴⁴

Tessedik a parasztság gazdálkodási gyakorlatait nem becsülte sokra. Előnytelennek tartotta a szigony használatát, valamint egyes halfélék, mint például a menyhal visszadobását.⁴⁵ A jelentős ártéri haszonvételnek tartott kenderáztatást is ellenezte, mivel az elszennyezi a vizeket, ami a halak és a haszonállatok számára is káros.⁴⁶ A népi gyümölcsészetben alkalmazott helyi speciális fajtát, például a Szarvason népszerű ún. „Szappanos almát”, szintén nem tartotta olyan jónak, mint az általa létesített faiskolákban található fajtákat.⁴⁷ Problémának tartotta továbbá, hogy a helyiek nem használnak ki kellőképpen minden táji adottságot, többek között még az igen nagy mennyiségben rendelkezésre álló nádát sem.⁴⁸ Egyéb gazdálkodási eljárásokat szintén meg kellene reformálni, ilyen például a gabona tárolása, ami ekkor általában föld alatti vermekben történt, ami gyakran okozott penészedést.⁴⁹ Tessedik szerint a parasztság környezetszemlélete alapvetően hibás, mivel a környezeti kihívásokat egyszerűen isteni csapásként értelmezik, mellyel szemben nem szabad és nem is lehet védekezni.⁵⁰ Ezért szükségesek a gyakorlati gazdasági iskolák, melyek a természeti

³⁹ Tessedik (2001, A parasztember Magyarországon), 94., Tessedik (2001., Szarvasi nevezetességek), 199., 200., 205.

⁴⁰ Tessedik (2001, Előterjesztés. 1792. május hó tizedikén), 277.

⁴¹ Tessedik (2001, Szarvasi nevezetességek), 188.

⁴² Uo., 119.

⁴³ Tessedik (2001, A parasztember Magyarországon), 111.

⁴⁴ Tessedik (2001, A helység s az iskola szabályozása), 249.

⁴⁵ Tessedik (2001, Szarvasi nevezetességek) 185., 189.

⁴⁶ Uo., 209.

⁴⁷ Uo., 188.

⁴⁸ Tessedik (2001, A helység s az iskola szabályozása), 235.

⁴⁹ Tessedik Sámuel: Megjegyzések a szarvasi mezőgazdasági szorgalmatosági intézet tananyagához. In: Bálint/Bálintné Dárdai/Szilvási/Timárné Hunya, 309–310.

⁵⁰ Tessedik (2001, A parasztember Magyarországon), 93.

ismereteket bővítik, így a parasztok megismerhetik a káros és előnyös jelenségeket, illetve megtanulhatják, hogy hogyan hasznosítsák az erőforrások szélesebb körét.⁵¹

Összességében megállapítható, hogy Tessedik a gazdálkodás intenzitásának növelését tartotta volna fontosnak, amelyhez az erőforrások szélesebb körének kihasználása, valamint az ökológiai adottságokhoz illeszkedő tájatalakítás szükséges. Fontosnak tartotta a víz táji jelenlétét, amely nem csupán az öntözés előnyeinek kiemeléséből látszik, hanem abból is, hogy a mélyebb vizes területeket igen értékesnek jellemezte. Írásából kirajzolódik a vízgazdálkodás céljainak kettőssége, miszerint egyszerre kellene megoldani a káros többletvíz elhárítását, továbbá a vízhiányok kezelését.⁵² Tessedik előnyösnek vélte a minél differenciáltabb tájhasználatot, amely nem csupán azért fontos, mert az egyes ágazatok kiegészítik egymást (szántóföldi földművelés, állattenyésztés, kertészet, erdőgazdálkodás stb.), hanem csökkenti a negatív környezeti hatásokkal szembeni kitettséget is. Az is fontos megfigyelése volt, hogy az egyes területek gazdasági haszna maximalizálásának érdekében az adottságoknak leginkább megfelelő művelési ágat kell választani,⁵³ vagyis kerülni kell a tájhasználati anomáliákat, amelyek általában a befektetett megművelési energia elvesztegetéséhez vezetnek. Tessedik környezeti nézetei tehát egyeztethetőek az ártéri gazdálkodás elméletének különböző alapelveivel, úgy tűnik azonban, hogy mint paraszti gazdálkodási gyakorlatot Szarvas környékén nem figyelte meg, leszámítva néhány alapelemet, mint például az ártéri rétek legeltetését. Tessedik tájatalakítási elképzelései ütköztethetőek a víz levezetését prioritizáló, az egyes területek ökológiai sajátosságait többször is figyelmen kívül hagyó 19. századi vízrendezésekkel, azonban nem utalnak a bizonyos szempontból a szárazgazdálkodás ellentétpárjának tekintett paraszti ártéri gazdálkodás rendszer-szintű létezésére. Érdeemes azonban figyelembe venni, hogy Tessediket írásai alapján jellemezte egyfajta intellektuális felsőbbrendűségi tudat, amely akár egyes esetekben a paraszti gazdálkodási gyakorlatok automatikus elutasításához is vezethetett, különösen ha azok ellentétben álltak saját elképzeléseivel.

⁵¹ Tessedik (2001, Előterjesztés. 1792. május hó tizedikén), 309–310.

⁵² Lásd például az utalást a víz előnyére és hátrányára: TESSEDIK Sámuel: Előterjesztés. A tekintetes Királyi Bizottság előtt megtette Tessedik Sámuel. In: Bálint/Bálintné Dárdai/Szilvási/Timárné Hunya, 259.

⁵³ Uo., 278.

SÁMUEL TESSEDIK'S ENVIRONMENTAL PERSPECTIVE

The study examines Sámuel Tessedik's (1742–1820) environmental outlook—particularly his views related to water—through an environmental-historical lens, drawing primarily on his own writings. In light of the long-term impacts of nineteenth-century river regulation, it remains a timely question which landscape-use concepts informed early water-management initiatives and where intentions diverged from implementation. The text outlines key stages in Tessedik's career that can be linked to his environmental thinking and briefly presents the eighteenth-century hydrological setting of Szarvas, which provided him with his most substantial practical experience. Tessedik regarded the resources of the Great Hungarian Plain, despite its favourable natural conditions, as largely underutilised and considered the advancement of agro-technical knowledge essential. He deemed water management desirable not only for the drainage of surplus waters but also for the development of irrigation, hydropower, and inland navigation. He attached particular importance to the presence of water in the landscape and to the role of lower-lying areas in enhancing resilience to drought. While his views can, at the level of principles, be reconciled with theories of floodplain management, he did not identify or adopt good practices associated with floodplains in the farming strategies of the local peasantry.